

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 102, 2008 – 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 102, 2008 – 2017

КЪМ ИСТОРИЯТА
НА БУДАПЕЩЕНСКАТА КОНВЕНЦИЯ ОТ 1877 Г.:
НОВИ АРХИВНИ МАТЕРИАЛИ*

ИРИНА Ф. МАКАРОВА

Irina F. Makarova. THE HISTORY OF THE BUDAPEST CONVENTION OF 1877:
NEW ARCHIVAL MATERIALS

This paper examines the diplomatic background of the Russian-Turkish war of 1877 – 1878 and in particular, it comments on the negotiations between the Russian and Austro-Hungarian diplomacy on the eve of the Istanbul Ambassadors' conference and after. New documents are introduced and analyzed, mainly from the correspondence between the Russian ambassador in Vienna E. P. Novikov and Russian Foreign Minister A. M. Gorchakov, stored in the Archive of Foreign Policy of the Russian Empire. Examined against this background, is the consistent position of the Austro-Hungarian Empire, represented in the negotiations by Count. D. Andrassy, and the clearly stated ambitions and objectives of the Russian Emperor Alexander II.

Newly discovered documents categorically debunk myths about the Russo-Turkish war, with regards to the *passivity and indecisiveness* of the Russian Emperor during the Eastern crisis, as well as the *selfless* Russian defense of the interests of Balkan Slavs, represented mainly by the Serbs and Bulgarians. The materials also rebut the allegation of serious diplomatic concessions to Austria-Hungary. The paper clearly illustrates that within the senior management of the

* Текстът е публикуван на руски език под заглавие: **Макарова, И. Ф.** Из истории проектов по территориальному переделу Балкан: переговоры русского посла в Вене Е. П. Новикова и министра иностранных дел Австро-Венгрии Д. Андраши (август 1875 – декабрь 1876 гг.). – В: Российско-болгарские научные дискуссии. Российская и болгарская государственность: проблемы взаимодействия. XIX – XXI вв. Отв. ред. В. П. Козлов. Москва, Институт славяноведения РАН, 2014, с. 70 – 100. Преводът на цитатите от документите тук е по руската публикация. Оригиналет им е на френски език и не бе достъпен за сравняване – бел. прев., В. Р.

Russian Empire, there had been a clear understanding and a well-defined pursuit of the goals and interests of their own country, as well as a strong will and consistency in their implementation, irrespective of the hopes and claims of Turkish Christians.

Keywords: Eastern crisis (1875 – 1878), Reichstadt agreement, Budapest Convention, Slavic countries in the Balkans, Russian imperial interests.

В руската историография, посветена на Източната криза от 1875 – 1878 г., съществуват две знаменити аксиоми – за безкористността на руската балканска политика и за водещата роля на обществените сили в процеса на нейното формиране. Тези аксиоми влизат в сериозно противоречие със съхранените в Архива на външната политика на Руската империя (по-нататък АВПРИ) материали, посветени на историята на подготовката на Будапещенската конвенция от 1877 г. В научната литература отношението към този документ, както и към предшестващото го съглашение, сключено между императорите Александър II (1855 – 1881) и Франц Йосиф (1848 – 1916) през лятото на 1876 г. на срещата в замъка „Райхщат“ (в Бохемия), не е еднозначно. Балканските (главно сръбските) учени нерядко определят Райхщатското съглашение и Будапещенската конвенция като предателство към националните интереси на южните славяни¹, а западните изследователи – като част от дипломатическата подготовка на Русия за широкомащабна агресия на Балканите². Позицията на руските и съветските историци, с изключение може би само на няколко автори, писали своите работи през 20 – 30-те години на ХХ в.³, традиционно се е

¹ **Попов, Џ.** Srbija na putu oslobođenja: borba za politički preobražaj i državnu nezavisnost. 1808 – 1878. Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1980; **Чубриловић, В.** Историја политичке мисли у Србији у 19. веку. Београд, Народна књига, 1982; **Екмечић, М.** Устанак у Босни. 1875 – 1878. Београд, Службени лист СРЈ / Балканолошки институт САНУ, 1996; **Екмечић, М.** Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом Веку (1492 – 1992). 2 изд. Београд, Завод за уџбенике, 2008; **Войводић, М.** Русско-сербские отношения периода Восточного кризиса 1875 – 1878 гг. в сербской историографии. – В: Россия и Сербия глазами историков двух стран. „Bibliotheca Serbica“. Отв. ред. В. К. Волков. Санкт Петербург, Алетейя, 2010.

² **Seton-Watson, R.** Disraeli, Gladstone and Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics. London, Macmillan and Co. Ltd, 1935; **Harris, D.** Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875 – 1878. Stanford – London, Stanford university press / Oxford university press, 1936; **Sumner, B.** Russia and the Balkans. 1870 – 1880. Oxford, Oxford University Press, 1937; **Hegedüs, R.** The Foreign Policy of Count Julius Andrassy. // *The Hungarian Quarterly*, 1937, Vol. 3, No 3 – 4; **Rupp, G.** Wavering Friendship. Russia and Austria 1876 – 1878. Cambridge – London, Harvard University Press, 1941; **Bridge, F.** From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866 – 1914. London, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1972; **Mac-Kenzie, D.** The Serbs and Russian Pan-slavism. 1875 – 1878. New York, Cornell University Press, 1967; **Ливен, Д.** Российская империя и ее враги с XVI в. до наших дней. Пер. с англ. А. Козлика, А. Платонова. Москва, Изд. Европа, 2007.

³ **Покровский, М. Н.** Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Сборник статей. Москва, Изд. Красная Новь, 1923; **Пушкаревич, К. А.** Балканские славяне

отличавала и продължава да се отличава с висока степен на уклончивост. В съвременната историография, както в трудове с обобщаващ характер⁴, така и в специални изследвания⁵, с най-голяма популярност се ползват оценките, основани на заложеното в двете съветски издания на „История на дипломацията“⁶. Същността на тези оценки се свежда до две основни позиции: първо – „политиката на царското правителство през втората половина на 1876 г. се опитвала да реши нелека дипломатическа задача: да окаже подкрепа на балканските славяни, като не се конфронтира с Австро-Унгария“, и второ – Русия е била принудена да сключи съюз с Хабсбургите заради неутрализирането на заплахата от страна на Австро-Унгария в случай на война с Турция⁷.

Откритата в АВПРИ масивна подборка от документи⁸, посветена на историята на подготовката на Будапещенската конвенция⁹, позволява не само

и русские освободители. (Славянские комитеты и события на Балканах перед русско-турецкой войной 1877 – 1878 гг.). // *Труды Института славяноведения АН СССР*, Москва – Ленинград, 1934, т. 2.

⁴ Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. Москва, Изд. Наука, 1978; **Киняпина, Н. С.** Външната политика на Русия през XIX век. София, Изд. Наука и изкуство, 1980; Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX в. Сб. статей. Отв. ред. И. А. Федосов. Москва, Изд. Московского университета, 1981; Международные отношения на Балканах. 1856 – 1878. Отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва, Изд. Наука, 1986; Россия и Черноморские Проливы (XVIII – XIX столетия). Отв. ред. Л. Н. Нежинский, А. В. Игнатов. Москва, Институт РИ РАН, 1999; История дипломатии. Сост. А. Лактионов. Москва, АСТ, 2005; **Айрапетов, О. Р.** Внешняя политика Российской империи (1801 – 1914). Москва, Изд. Европа, 2006; **Виноградов, В. Н.** Балканская утопия князя А. М. Горчакова. Москва, Изд. Наука, 2005; **Виноградов, В. Н.** Двуглавый российский орел на Балканах. 1683 – 1914. Москва, Индрик, 2010; История Балкан. Судьбоносное двадцатилетие. 1856 – 1878. Отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва, Красанд, 2012.

⁵ **Вяземская, Е. К.** Восстание в Боснии и Герцеговине и российская дипломатия (1875 г. – апрель 1877 г.). Автореф. дис. канд. ист. наук. Москва, 1984; **Вяземская, Е. К.** Российская дипломатия и вопрос об автономии Боснии и Герцеговины в 1876 г. // *Советское славяноведение*, 1984, № 1; **Вяземская, Е. К.** Из предьстории Будапештенской конвенции 1877 г. // Институт научной информации по общественным наукам РАН, Деп. рукописи № 17 124. Москва, 1984.

⁶ История дипломатии. Т. 2. Дипломатия в Новое время. 1872 – 1919. Сост. В. М. Хвостов и И. И. Минц. Москва – Ленинград, Госполитиздат, 1945; История дипломатии. 2-е изд., перераб. и доп. Т. 2. Дипломатия в Новое время. 1871 – 1914. Под ред. В. М. Хвостов. Москва, Госполитиздат, 1963.

⁷ История дипломатии. Т. 2. Дипломатия в Новое время. 1871 – 1914. Москва, 1963, с. 95, 111; История дипломатии. Москва, 2005, с. 596.

⁸ За първи път този комплект от документи е бил частично използван от Елена К. Вяземская при анализа на еволюцията на възгледите на руската дипломатия по въпроса за автономията на Босна и Херцеговина в кандидатска дисертация „Въстанието в Босна и Херцеговина и руската дипломатия (1875 г. – април 1877 г.)“, защитена през 1984 г., а също и в редица авторски статии, вж. бел. 5.

⁹ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. Канцелярия, д. 127, д. 128, д. 129.

да се внесат някои уточнения в тези оценки, но и да се постави под въпрос достоверността на популярната в научната литература теза за „противоречивостта“ и „пасивността“ на позицията на руския император в навечерието на руско-турската война от 1877 – 1878 г.¹⁰ Тази статия не претендира да разглежда целия сложен комплекс от въпроси, свързани със спецификата на взаимоотношенията между Русия и Австро-Унгария в указания период. Не претендира също и за подробен историографски преглед. Нейната задача е ясно ограничена: да представи намерените извори като материал за коригиране на трайни историографски постулати.

Корпусът от документи включва кореспонденцията на руския посланик във Виена Евгений Петрович Новиков (1826 – 1903, посланик от 1870 до 1879 г.) с министъра на външните работи Александър Михайлович Горчаков (1856 – 1882), с временно управляващия руското Министерство на външните работи барон Александър Хенрихович Жомини (1814 – 1888), а също и с император Александър II, отнасяща се за периода от август 1875 г. до края на декември 1876 г. Основна тема в кореспонденцията е ходът на преговорния процес между Е. П. Новиков и министъра на външните работи на Австро-Унгария граф Гюла Андраши (1823 – 1890, министър от 1871 до 1879 г.) по сближаване на позициите, касаещи политическото бъдеще на балканските провинции на Османската империя.

Необходимо е веднага да се отбележи, че в разглежданите документи постоянно присъства личността на Александър II. Посланик Е. П. Новиков е адресирал част от писмата си непосредствено до императора и негови бележки има в изобилие върху полетата на донесенията. Преобладаващата част от инструкциите и депешите, изпратени от Петербург във Виена, са белязани с височайшата заверка: „Така да бъде“. Що се отнася до емоционалния фон на документите, то като че ли първото, което се набива на очи, е особено прагматичната и конструктивна позиция на руската страна. Освободителна, а още повече месианска риторика напълно отсъства в тях, става дума изключително за кардинални държавни интереси на договарящите се страни и изработване на взаимно приемливи решения. Що се отнася до темата за освобождение на турските славяни, то като такава тя не е предмет на обсъждане. С известна

¹⁰ Ето какво пише например по този повод, обобщавайки най-често срещаните се мнения, съвременният изследовател Сергей А. Кочуков: „Императорът оставил балканският въпрос на самотек“; „Александър нямал свое разбиране за балканския въпрос“; „императорът и обкръжението му по-скоро се оказали подвластни на обстоятелствата, на неудържимото историческо развитие на събитията, вместо да вземат решение“; „руското самодържавие през 1875 – 1877 г. било във фарватера на действията на обществените движения. Фактически до края на 1876 г. царят нямал категорично мнение относно това да започне ли война или не. Именно руското общество подтикнало царя към определяне на позициите по Източния въпрос“. Подробно вж. **Кочуков, С. А.** „За братъв – славян“. Русско-турецкая война 1877 – 1878 гг. в восприятии общества, власти и армии Российской империи. Саратов, Изд. Саратовского университета, 2012, с. 342, 339, 353, 155.

пресиленост в тези извори може да се говори като че ли само за проблема за т. нар. „българска автономия“, за която Петербург последователно и твърдо лобира на всички етапи на двустранните консултации.

Съдейки по достъпните документи, своеобразен импулс за бъдещите преговори, завършили в крайна сметка с подписване на Будапещенската конвенция, става руската инициатива за предоставяне на широка вътрешна автономия на въстаналите провинции Босна и Херцеговина, огласена през август 1875 г. във Виена на срещата на външните министри на Русия, Германия и Австро-Унгария. От същата дата, а именно – 9/21 август 1875 г., са и височайше утвърдените инструкции, изпратени от Петербург на посланика Е. П. Новиков¹¹, които отворили шлагбаума* на преговорния процес. На този етап на руския посланик се нареждало да инициира диалог с Г. Андраши с цел „да събуди към живот съгласие с Австрия“ при всеки сценарий на развитие на събитията на Изток, т. е. при победа или при поражение на Портата. Основна тема на обсъждане трябвало да стане въпросът за създаване в „триъгълника между горното** течение на Дунав и Далмация“ на „повече или по-малко автономни васални държави“, „образувани по закона за националната принадлежност“. Съществен детайл е и това, че, по волята на императора, на посланика фактически е даден карт бланш за избора на „средството и момента“ за начало на преговорите. Предварително се уточнявала само необходимостта диалогът да се изгради по такъв начин, щото от формална гледна точка инициативата да принадлежи на австрийската страна. Скоро от Петербург дошло допълнително разяснение. В утвърдена от императора телеграма от 29 август / 9 септември на Е. П. Новиков директно било посочено, че „съгласието с Австрия се явява основна необходимост за нашата политика в Европа и в Изтока“ и че „Австрия е заинтересована, както и ние, да извлечем от сегашната криза подобро статукво“¹².

На 1/13 октомври Е. П. Новиков вече докладвал лично на императора за първия си успех при изпълнение на възложената мисия¹³. Специално отбелязвайки като своя особена заслуга подреждането на контактите по такъв начин, че инициативата да идва от страна на Г. Андраши („разговорите аз не

¹¹ АВПРИ, ф. Канцелярия, д. 112, л. 557 – 562.

* В руския език нарицателното „шлагбаум“ (от нем.: Schlagbaum, механизъм за ограничаване минаването в закрити територии; бариера, застава) идва от съществуващите през XVIII и XIX в. контролни пунктове на изхода и входа на градовете в Руската империя, бел. прев., В. Р.

** Географски определено долното течение на реката започва от Железни врата и стига до делтата на Дунав, а средното течение започва от района на Гьор (Дьор) в Унгария и върви до Железни врата. През различните исторически етапи обаче по политически и/или геополитически съображения сръбските земи също са включвани в долнодунавското пространство (за дунавско пространство и формираните исторически и политически негови означения повече вж. Баръмова, М. Европа, Дунав и османците (1396 – 1541). София, УИ „Св. Кл. Охридски“, 2014.), бел. прев. В. Р.

¹² АВПРИ, ф. Канцелярия, д. 114, л. 119 – 119 об.

¹³ АВПРИ, ф. Канцелярия, д. 113, л. 12 – 17.

съм предизвикал“), той съобщавал за начало на обсъжданията по зададения проблем и излагал позицията на австро-унгарския министър. В частност той информирал, че според Г. Андраши в дадения момент между двете империи относно Балканите няма „никакви принципни разногласия“, но, за да се избегнат в бъдеще и „да се предотврати възникването на каквито и да е горещи точки“, е необходим конструктивен диалог. Граф Г. Андраши подчертал, че виенският кабинет на настоящия етап не е принципен противник на идеята за създаване в региона на „неголеми славянски автономии“, а ако и да отхвърля такова решение като приложимо за Босна и Херцеговина, то е само защото „не го счита за жизнено“ (поради концентрацията на твърде голям брой мюсюлмани там). Но като условие за по-нататъшно изграждане на преговорния процес министърът напомнил за принципното несъгласие на Виена „да търпи на фронтовата линия на Австрия политически образувания, които биха носели в себе си опасност за самата монархия, [...] например агломерация, формираща зародиша на голяма южнославянска държава“, способна да стане притегателен център за австрийските славяни. Трябва специално да се подчертае, че върху този доклад на Е. П. Новиков са се запазили многобройни одобрителни бележки на Александър II: „Това е естествено“, „Това е същото, което той сам много пъти ми повтаряше“, „Това е така“, „Да“.

Успешно започнати, конфиденциалните преговори били обаче внезапно прекъснати по нареждане на самия император. По спомени на историка Сергей Спиридонович Татищев (1846 – 1906), служил през 1875 – 1876 г. като секретар на руското посолство във Виена, през октомври 1875 г. А. М. Горчаков съобщил на Е. П. Новиков по телеграфа, че за „господаря е нежелателно да се отделя по източните дела от своите съюзници и той напълно одобрява проекта за реформи за Босна и Херцеговина, съставен от австро-унгарския министър на външните работи“¹⁴. Този проект, известен в историографията като „нота на Андраши“, е поддържан от Великите сили – гарантки на Парижкия мирен договор (1856), и на 18/30 декември 1875 г. вече бил връчен на Портата. Но фактическият отказ на османското правителство, а след това и на встъпниците да приемат за изпълнение предложения план за реформи, предопределил неизбежността на следващ рунд от многостранни международни консултации. В частност, за май 1876 г. в Берлин била планирана среща на министрите на външните работи на Русия, Германия и Австро-Унгария, нагласена да съвпадне с посещението на Александър II в немската столица.

Състоялата се среща получила голяма известност благодарение на подписания т. нар. Берлински меморандум, съдържащ препоръки, насочени към уреждане на балканската криза при съблюдаване принципа за запазване на териториалната цялост на Османската империя. Много по-неизвестен е друг

¹⁴ Татищев, С. С. Император Александр II. Его жизнь и царствование. Т. 2. Москва, Изд. Charli, 1996, с. 278.

факт: на преговорите между Александър Горчаков, Ото фон Бисмарк (1815 – 1898) и Гюла Андраши откровено и, вероятно за първи път публично, била огласена схема за дележ на европейските провинции на Турция. Предложението прозвучало от устата на австро-унгарския министър: по негово мнение в случай на разпад на Османската империя Русия можела да претендира за връщането на отделената от нея през 1856 г. част от Бесарабия, а Австро-Унгария – за т. нар. турска Хърватия (Босненска Крайна). В секретна записка на руското Министерство на външните работи от 1/13 май 1876 г., съдържаща преразказ на детайлите от този разговор, се съобщавало, че при това Г. Андраши още веднъж обозначил принципната позиция на своята страна: „Австро-Унгария, нямайки възможност да търпи до себе си формиране на голяма славянска държава, няма да възразява, при необходимост, против малки автономии под управлението на султана“¹⁵.

Макар схемата за териториален дележ на Балканите да прозвучала от устата на Г. Андраши, в историографията е прието в качеството на истински неин автор да се сочи Бисмарк. Запазили са се свидетелства, че за първи път предложеният вариант бил съобщен от него през януари 1876 г. на английския посланик в Берлин О. Ръсел (заедно с ексклузивното предложение да се предостави на Великобритания свобода на действие в Египет), а след това и на руския посланик там Павел Петрович Урби (1818 – 1896, посланик от 1863 до 1879 г.)¹⁶. Има документални доказателства (писмо на Г. Андраши до император Франц Йосиф), че в навечерието на срещата на тримата външни министри в Берлин О. Бисмарк изложил своята идея и на министъра на Австро-Унгария¹⁷.

Берлинската среща е забележителна с още един малко известен факт. Откритите документи свидетелстват, че именно в процеса на нейната подготовка Е. П. Новиков получава от Петербург разпореждане (телеграма от 29 март / 10 април 1876 г.¹⁸) за необходимостта от организиране на конфиденциална среща на император Александър с Франц Йосиф („на място и по избор“ на последния). Съдейки по датата на телеграмата, важно е да се отбележи, че желанието на руския император, скоро реализирало се чрез срещата в Райхщат, не следва да се свързва с изострянето на балканската криза, доколкото началото на въстанието в българските земи и сключването на военен съюз между Сърбия и Черна гора се отнасят към по-късно време.

Преговорите се провели на 26 юни / 8 юли 1876 г. в замъка „Райхщат“ на фона на набиращата сила по това време Сръбско-черногорско-турска война. Техен резултат е конфиденциален договор, чиято същност е пределно откровено, да не кажем цинично, формулирана от непосредствения участник в подготовката и в оформянето на крайните документи – Е. П. Новиков, в негова секретна записка от 10/22 юли 1876 г. „Австрия и Русия – писал той в доклад

¹⁵ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 86, л. 29 – 29 об.

¹⁶ Hegedüs, R. The Foreign Policy of Count Julius Andrássy..., p. 629.

¹⁷ Harris, D. Diplomatic History of the Balkan Crisis..., p. 292.

¹⁸ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 66.

до А. М. Горчаков – са еднакво заинтересовани от голямото унищожение [на Османската империя – бел. прев., В. Р.], трябва или да се договорят, или да действат самостоятелно, с риск да се конфронтират като врагове. Интересите на мира и на самата Русия подтикват към приемане на споразумение; Райхщатската програма се явява златната среда. Първостепенният интерес на Русия изисква щото Османската империя да не бъде заменена от могъща гръцка или славянска политическа единица, която би била в състояние да унищожи руското влияние в този регион. Райхщатската програма напълно отговаря на тази необходимост с предложеното разкъсване на Турция на малки автономни или независими държави: българска, сръбска, албанска и гръцка – достатъчно големи, за да съществуват, твърде мънички, за да се освободят от Русия, и предопределени да обезпечат на Русия дълготрайно влияние в басейна на Черно море. В замяна, това раздробяване гарантира на монархията на Хабсбургите укрепване на нейното могъщество на Адриатика в противовес на сръбските и особено на италианските претенции [...]. Райхщатският проект е само чернови план, той не касае нито детайлите, нито въпросите за пътищата, средствата и политическите линии, но той създава единство на трите северни двора по отношение на Западна Европа [...]. Бъдещето няма да може да упрекне този, който е сключил Райхщатския договор, в липса на далновидност и интуиция¹⁹.

Доколкото общ документ като резултат от срещата не бил оформен юридически, в отечествената историография, традиционно прицелена към изучаване на освободителния дял от балканската политика на Русия, е прието да се игнорира значението на този договор, твърде неизгоден за поддържане образа на Руската империя като покровителка на угнетените славяни. Един от прийомите в тази посока е стремежът да се избягва употребата на термина „договор“, заменяйки го с неопределеното понятие „договорености“ (предложение на Сергей А. Никитин) или с още по-аморфното – „хипотеза“ (предложение на Василий Д. Конобеев)²⁰. Широко разпространено също е мнението (в това число и в специализираната литература²¹), че руският вариант и австро-унгарският вариант на записи на Райхщатския договор са били съставени от договарящите се страни не веднага след края на срещата, а след известно време и поотделно, в резултат от което са се появили сериозни разночетения, установени едва през есента на 1876 г. в хода на непосредствената работа над текста на Будапещенската конвенция. Това твърдение обаче влиза в пряко

¹⁹ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 128, л. 206 – 211.

²⁰ Никитин, С. А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50 – 70-е годы XIX в. Москва, Изд. Наука, 1970, с. 176; Конобеев, В. Д., Мазаев, В. И. Россия и национально-освободительное движение болгарского народа (от Апрельского восстания 1876 г. до русско-турецкой войны 1877 – 1878 гг.). – В: 100-летие освобождения Болгарии от османского ига. 1878 – 1978. Отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва, Изд. Наука, 1978, с. 16.

²¹ Вяземская, Е. К. Российская дипломатия и вопрос об автономии Боснии и Герцеговины..., с. 29 – 30.

противоречие с информацията на секретаря на руското посолство във Виена С. С. Татищев, сам убеден монархист и горещ патриот. Описвайки събитията от тези дни в своята книга, той директно пише: „Взаимните ангажименти на монарсите не били вписани в протокол, а само записани от руския посланик при Виенския двор с думите на двамата министри, присъствали при срещата“²², т. е. от Е. П. Новиков. Аналогична информация може да се намери и в дипломатическата преписка. В доклад до А. М. Горчаков от 3/15 ноември 1876 г.²³ Е. П. Новиков мимоходом споменава не само за своето участие в оформянето на австрийския вариант на записа на съглашението (с думите на Г. Андраши), но също и за ролята си в съставянето на паметна записка за ръководство на руското Министерство на външните работи (от 10/22 юли 1876 г.), в която се излага съдържанието на документа.

Резултат от труда на Е. П. Новиков в Райхщат е появата на два не напълно идентични записа: максимално кратък, тезисен вариант, записан от него с думите на княз Горчаков, и по-разгърнат австрийски, записан с думите на граф Андраши. И двата варианта на Райхщатския договор са публикувани и добре известни на историците²⁴. Документът фиксира позицията на ненамеса на Русия и на Австро-Унгария във войната на Сърбия и Черна гора с Портата, но в случай на поражение на турската армия уговарял схема за нова конфигурация от граници на Балканите. В частност, Русия получавала право да възстанови „своите естествени граници до 1856 г. и да увеличи своята територия от страна на Черно море и в Азиатска Турция в такава степен, каквато на нея ѝ е необходима за създаване на по-благоприятни граници в това направление и като равностойна на територията, присъединяема към Австро-Унгария“ (австрийски вариант на текста). Съгласно руския запис на текста Австро-Унгария получавала правото да анексира „турска Хърватия и някои погранични с нея части от Босна“, а съгласно австрийския запис – основна част от Босна и Херцеговина с изключение на частта от Херцеговина, разположена между Сърбия и Черна гора и минаваща към тези княжества (с граница по течението на р. Лим). Териториални придобивки се предвиждали за Гърция. Константинопол с периферията получавал шанс да стане свободен град. На територията на Румелия, Босна и Албания се допускало появяването на автономни образувания (по руския документ – независими княжества). В съглашенията специално се подчертавала недопустимостта от възникване на нова голяма държава на Балканите.

От момента на срещата на двамата императори и чак до края на 1876 г. позоваването на „идеите от Райхщат“ станало неизменна част от дипломатическата кореспонденция между Петербург и Виена, един своеобразен камертон, с който

²² Татищев, С. С. Император Александр II..., с. 294.

²³ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 292 – 298 об.

²⁴ Сборник договоров России с другими государствами. 1856 – 1917 гг. Сост. И. В. Козьменко и др. Москва, Госполитиздат, 1952, с. 144 – 148.

двете страни редовно сверявали степената на приемливост на едни или други политически инициативи, отнасящи се до Балканите. Например, оценявайки в началото на септември 1876 г. британското предложение за регулиране на Източната криза, съдържащо план за примирие и идея за автономно управление за Босна, Херцеговина и България, княз Горчаков отбелязвал, че тази програма не противоречи на „идеите от Райхшат, основна цел на които е осуетяване на Велика Сърбия и обезпечаване териториално увеличение на Австрия в случай на разпад на Турция“²⁵. Именно в духа на развитие на идеите от Райхшат се интерпретирало и руското допълнение към този британски проект, изложено в лично писмо на император Александър II до Франц Йосиф. Императорското послание доставил във Виена на 14/26 септември 1876 г. генерал-адютант граф Сумароков-Елстон. Като мерки за натиск над Портата Александър II предлагал следното: едновременно завземане на Босна от австро-унгарски, а на България – от руски войски и влизане в Босфора на ескадра на Великите сили. Още същия ден и руският посланик в Лондон Пьотър А. Шувалов (1827 – 1889, посланик от 1874 г.) предал на английския министър на външните работи Е. Дерби информация за съдържанието на това писмо²⁶.

Франц Йосиф отклонил предложението за окупация на Босна и на България, но към идеята за морска демонстрация пред Константинопол се отнесъл съчувствено. Коментарите на граф Андраши за отказа на австрийския император от руската инициатива били изложени в писмо на Е. П. Новиков от 20 септември / 2 октомври 1876 г. до княз А. М. Горчаков²⁷. По думите на руския посланик аргументите, отхвърлящи идеята за окупация, които Г. Андраши привел в разговора с граф Сумароков-Елстон, били споделени пред руската страна още преди година²⁸. Те се свеждали до няколко пункта: временна окупация на Босна и Херцеговина непременно би провокирала фанатизма на мюсюлманите; австрийската страна изключително трудно би гарантирала напускането на своите войски доколкото, първо – поради географското си положение тези провинции надали ще са готови да се върнат под властта на Турция, и второ – Западна Европа най-вероятно би се отнесла благосклонно към възможността за австрийското им владение. Затова, от гледната точка на граф Андраши, отказът на Франц Йосиф от тази комбинация е от полза за всички заинтересовани страни. Що се отнася до идеята за въвеждане на ескадра в

²⁵ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 181 об.

²⁶ Татищев, С. С. Император Александр II..., с. 303.

²⁷ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 128, л. 294 – 299 об.

²⁸ Точно това уточнение ни застава да си спомним разпространената в западната историография версия за съществуването на руски планове за разделяне на Османската империя, отнасящи се до втората половина на 1875 г. – началото на 1876 г., за което още в началото на XX в. писал австро-унгарският историк Едуард фон Вертхаймер: Wertheimer, E. von. Graf Julius Andrássy sein Leben und seine Zeit; nach ungedruckten Quellen. Bd. 2 Bis zur geheimen Konvention vom 15. Januar 1877. Stuttgart, Dt. Verl. – Anst., 1912, S. 297 – 298.

Босфора, то позитивната реакция на императора, по думите на министъра, се обяснява преди всичко с желанието да се гарантира отлагане на разпада на Османската империя. Впрочем, по мнението на Г. Андраши, руските предложения във всеки случай едва ли имат шансове за успех, доколкото са ориентирани към консенсус на Великите сили. Във връзка с трудностите по постигане на такъв консенсус министърът предложил да се обърне внимание на възможността за реализация на т. нар. второ Райхщатско решение, т. е. на комбинирана военна акция на Австро-Унгария и на Русия. В тази връзка Е. П. Новиков счел за свой дълг да отбележи, че остава с впечатление за симпатия на австрийската страна именно към този вариант за развитие на събитията. „Андраши не възнамерява да ускорява разрушаването на Османската империя – писал той на А. М. Горчаков, – но, когато настъпи моментът, няма да се спре пред съвместни с Русия военни действия в рамките на Райхщатските съглашения. [...] Андраши каза, че няма да последва примера на Русия, ако войната не бъде развързана от самата Турция, но ще запази неутралитет, ако успехите на Русия не излязат от рамките на Райхщат и не създадат заплахата за Константинопол“²⁹.

Г. Андраши не сгрешил относно трудностите по въпроса за постигане на международен консенсус за Балканите. В Лондон идеята за нахлуване на руски войски в българските провинции предизвикала скандал. П. А. Шувалов побързал да съобщи от английската столица на 27 септември / 9 октомври 1876 г. за това на императора. Той бил принуден да констатира, че руското предложение провокирало в Англия буря от възмущение. Но тази реакция, по негово мнение, била обусловена „никак не от решителната позиция на Русия по отношение на Източния въпрос, но единствено от вероятната окупация на България от руски войски. Английският народ – подчертал той – иска енергични мерки с цел да се сложи край на турския конфликт, но в кръга от идеи той не допуска мисълта за встъпване на наши войски в пределите на Османската империя“³⁰. По информация на граф Шувалов ситуацията се задълбочила още и от това, че министър-председателят Бенджамин Дизраели (1804 – 1881, премиер от 1874 до 1880 г.) подозира Русия в подготовка на война с Турция. Именно като част от тази готовност Б. Дизраели разглежда факта на настойчиво лобиране от страна на Петербург за идеята за българска автономия. Истинската цел на конституирането на тази автономия той вижда в стремежа да се създаде в региона надежден за Русия стратегически плацдарм (във вид на българска държава-сателит, оглавена от проруски настроен княз), чието предназначение е да помогне на Петербург „да удовлетвори своите амбиции в деня на срутването на Османската империя“³¹.

През есента на 1876 г. подозренията на английския премиер относно подготовката на Русия за война едва ли могат да бъдат наречени абсолютно без-

²⁹ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 128, л. 282 – 288 об.

³⁰ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 76, т. 2, л. 165 – 167.

³¹ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 76, т. 1, л. 229 – 232.

почвени. Едновременно с изпращането на граф Сумароков-Елстон във Виена от Ливадия, където в този момент били император Александър, канцлерът А. М. Горчаков, военният министър Д. А. Милютин и посланикът в Константинопол ген. Николай П. Игнатиев (1832 – 1908, посланик от 1864 до 1877 г.), последвал височайши указ за подготовка на мобилизация за войските на Одески, Харковски, Киевски и части от Кавказки военен окръг³². От средата на септември – октомври 1876 г. е и дипломатическият сондаж, предприет от руската страна за изясняване позицията на Берлин в случай на осъществяване на изолирана руска военна акция срещу Портата и възможен конфликт с Австро-Унгария (справедливостта впрочем изисква да отбележим, че аналогичен сондаж бил предприет и от страна на Виена – т. нар. мисия на барон Мюнх). Не дочакал отговор от германското правителство, на 3/15 октомври 1876 г. император Александър провел в Ливадия знаменитото съвещание с участието на престолонаследника Александър Александрович (1845 – 1894, император от 1881 г.), великия княз Николай Николаевич (1831 – 1891) и министъра на финансите Михаил Христофорович Рейтерн (1820 – 1890, министър от 1862 до 1878 г.). Разискван бил въпросът за възможна руска въоръжена намеса в балканските дела. По искане на императора министърът на финансите даже изготвил финансов разчет за водене на бойни действия, не пропускайки при това да отбележи, че една война ще доведе „не само до разстройване, но [...] до погром на нашите финансови и икономически интереси“³³. На съвещанието е решено, че в случай на разрыв с Турция основен обект на операции ще стане Константинопол. Спомняйки си събитията от този ден, великият княз Николай Николаевич, назначен тогава за главнокомандващ на Дунавската армия, писал на царя през февруари 1878 г. от Сан Стефано: „Когато ти ми съобщи своята воля да ме назначиш за главнокомандващ Действащата армия, аз те попитах към каква цел трябва да се стремя, ти ми отговори лаконично: „Константинопол!“, и тъкмо след шестнадесет месеца аз с цялата гвардия съм под Цариград“³⁴. Но тогава, в началото на октомври 1876 г., в Ливадия започвали преговорите с румънския министър-председател Йон Братиано (1821 – 1891), посветени на сключване на военна конвенция, касаеща „минаването на руски войски през Румъния, за действия отвъд Дунав“³⁵.

Именно от това време темата за войната започва да „звучи“ в прав текст и в дипломатическата преписка между Петербург и Виена. В първите дни на октомври между императорите на Русия и на Австро-Унгария става поредният обмен на мнения, в които се обсъжда предложението на Александър II за

³² Татищев, С. С. Император Александр II..., с. 315.

³³ Степанов, В. А. Михаил Христианович Рейтерн. // *Отечественная история*, 1994, № 6, с. 47.

³⁴ Татищев, С. С. Император Александр II..., с. 436.

³⁵ Российский государственный Военно-исторический архив (РГВИА), ф. 485, д. 1568, л. 2 – 2 об.

навременността от практическата реализация на т. нар. второ Райхшатско решение. Същината на отговора на Франц Йосиф на предложението на руския монарх е изложена от Е. П. Новиков (с думите на Г. Андраши) в секретно писмо от 11/23 октомври 1876 г. до А. М. Горчаков³⁶. От преразказа се вижда, че австрийският император признавал необходимостта от спешна реализация на идеите от Райхшат, а именно – паралелна „австро-руска намеса“, но тя се поставяла под условие: ако интервенцията „бъде предизвикана от съпротивата на Турция“. Конкретните детайли на бъдещата съвместна операция следвало, по негово мнение, да се уговорят предварително в специална конвенция. По въпроса за избор на момента за начало на военните действия той признавал първенството за Русия. Едва след това Австрия планирала да влезе в Босна и Херцеговина. Както писал Е. П. Новиков, Австрия ще завземе „Босна и Херцеговина, за да не ги върне вече, но тя няма да провъзгласи това по-рано, дори няма да обяви война на Турция; тя ще се намеси с мотива за необходимост да не позволи продължаването на анархията в пограничните турски провинции, чието правителство не е способно да възстанови реда“. Встрани от тази фраза се е запазила бележка на Александър II: „Това е именно същото, което ние бихме искали, и то свършено не е взето от нас под внимание“. Що се отнася до сключването на двустранна конвенция, то в хода на подготовката ѝ, по думите на Андраши, особено внимание следвало да се отдели на секретността. По негово мнение целият процес на преговорите и окончателният документ трябвало да останат изключителна „тайна на двамата императори“ и в никакъв случай да не стават достояние „на министри, да не говорим пък за останалите държави. Само тогава е вероятно да се надяваме на възможността да се създаде впечатление за изолирана активност, като всъщност в действителност тя ще произлезе в съответствие с предварително уговорен план“.

По повод обсъжданите във Виена перспективи за военни действия в писмо до А. М. Горчаков от 18/30 септември 1876 г. Е. П. Новиков се изказва абсолютно недвусмислено³⁷. „Войната – писал той, – а всъщност, говорейки открито, съвместната австро-руска интервенция, ще бъде предвидена само в случай ако Портата окаже съпротива на програмата, резултат от европейското съгласие, и ако това съпротивление се прояви в клане. Хипотезата за война, основана на това условие, става достатъчно съмнителна. [...] Остава алтернатива, съгласно която ние, вземайки под внимание само нашите собствени нужди, самостоятелно предприемем кампания или през идващата пролет, или по-рано. Именно [...] нея тук очакват от нас. Австро-Унгария би отговорила на това с последващо въвеждане на свои войски в Босна и Херцеговина [...] изключително с позоваване на своите собствени интереси и с явна цел да предпази собствената си територия от анархическата зараза на съседите [...] това няма да бъде война

³⁶ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 128, л. 308 – 313 об.

³⁷ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 128, л. 314 – 320 об.

[...] това ще бъде всичко на всичко окупационен залог, но с тайна мисъл повече да не го връща. Макар и съгласувано с нас, това няма да изглежда така на Европа, доколкото нашето съгласие ще остане в тайна“.

В преписката между Петербург / Ливадия и Виена, датирана от есента – началото на зимата на 1876 г., е трудно да се открият позовавания на каквито и да е външнополитически събития, които биха оказали принципно влияние върху насоката на преговорите. Нито победите на турските войски над сръбите, нито плановете за подготовка на международна конференция в Константинопол, нито пък още повече активността на славянофилски настроената общественост не намират в тази кореспонденция нужното отражение или емоционален отзвук. Изключение като че ли прави само репликата на А. Х. Жомини, с досада подхвърлена от него в писмо до Е. П. Новиков по повод приетия от Портата руски ултиматум за турско-сръбско примирие: „Ако той [ултиматумът – б. авт., И. М.] бе отхвърлен – писал той на 21 октомври / 2 ноември 1876 г., – щеше да улесни нашата позиция по отношение на това, което се отнася до характера на разрива и ръцете ни щяха да са развързани за това, което се отнася до войната“³⁸.

Напълно определено се създава впечатление, че за тесен кръг от хора, посветени в хода на преговорите във Виена, предопределеността на скорошна война с Турция не е предизвиквала съмнение. Във всеки случай, в установените документи е невъзможно да се намерят никакви намеци за нерешителност от страна на висшето политическо ръководство на Руската империя. Като дата за начало на военните действия в дипломатическата преписка най-често се мяркат споменавания за близката зима или пролет. Що се отнася до бързането с подготовката на текста на конвенцията с Австро-Унгария, то за това явно е бил характерен ускорен режим.

В родната историография солидно се е утвърдило мнението (дължащо произхода си на очевидеца С. С. Татищев), че преговорите между Е. П. Новиков и Г. Андраши по подготовката на Будапещенската конвенция са започнали през ноември 1876 г. след получени известия за мобилизация на руската армия³⁹. Но всички по-горе цитирани документи противоречат на това твърдение. По този повод може да се предложат две версии: да се допусне, че степента на секретност, създадена около предварителния кръг на преговорите, е била до такава степен висока, че даже секретарят на посолството е оставал в пълно неведение; или пък, че С. С. Татищев преднамерено е изопачил истината в полза на съображения от идеологически характер.

Изхождайки от откритите материали, може с пълно основание да се твърди, че месец ноември 1876 г. следва да се датира не като начало на преговорите, а като начало на пряката работа над текста на конвенцията. От 21 октом-

³⁸ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 202.

³⁹ Татищев, С. С. Император Александр II..., с. 331 – 332.

ври / 3 ноември 1876 г. вече датират съставените от А. Х. Жомини и височайше утвърдени инструкции за Е. П. Новиков, определили конкретното съдържание на основните параграфи на бъдещия документ⁴⁰. Тъй като тези инструкции, по силата на директивния си характер, фактически се явяват руската програма максимум, предопределила за Е. П. Новиков целия по-нататъшен ход на работата над текста на конвенцията, има смисъл да ги цитираме подробно. „Доколкото ние разбрахме вижданията на император Франц Йосиф от писмата, които той адресира до нашия Августейши Покровител – се отбелязва в инструкциите, – виенският кабинет допуска съвместна акция само в случай, че разпадането на Османската империя, случващо се от само себе си, би заставило Европа да желае намеса. Негово Величество би предпочел да дочака този момент, който, според него, не е твърде далеч. Ако обаче нашият Августейши Покровител би счел за свой дълг да го предупреди, действайки незабавно, император Франц Йосиф би се съгласил на акция, привидно независима, но практически съгласувана по такъв начин, че да води до общите цели по начини, адекватни на специалното положение и на парламентарните нужди на Австро-Унгария. Що се отнася до нас, то няма друга алтернатива. Русия е твърде много развълнувана от събитията, случващи се в Изтока, тя е твърде непосредствено заинтересована от тях [...]. Негово величество не вярва повече в европейската дипломация [...]. Императорът е изпълнен с решимост да действа самостоятелно и без отлагане. Поради това ние сме длъжни да поставим нашия съюз на втората от алтернативите, предложени в писмото на Франц Йосиф. Става дума за това, щото да обвържем двете правителства с точни ангажименти [...]. Това е задачата, която Ви поверява нашият Августейши Покровител. Първата фаза ще бъде основно дипломатическа. Австрия се задължава да заеме позиция на абсолютно доброжелателен неутралитет по отношение на изолираната акция на Русия. Така тя би парализирала опитите за колективна намеса или посредничество, което, възможно е, ще предприемат другите кабинети [...]. Доколкото всяко решение на Европа, основано на договора от 18/30 март и на отделния акт от 15 април 1856 г., изисква единодушие на държавите – участнички в договорите, от Австро-Унгария би зависело да направи това единство невъзможно. [...] На този етап от въпроса ще бъде необходимо да се уточнят практическите мерки, посредством които тази позиция на благопожелателен неутралитет трябва да се изпълни от военна гледна точка. Следва да се определи, в частност: 1) щото австро-унгарското правителство да оказва съдействие за организацията на руските санитарни заведения по маршрута на железопътната линия Лемберг [днешен гр. Львов, Украйна] – Черновиц [днес гр. Черновци, Украйна], както и за движението на вагоните, необходими за санитарната работа, от Царство Полша в Румъния, и обратно; 2) щото то [австрийското правителство – бел. прев., В. Р.] да не препятства по

⁴⁰ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 215 – 220 об.

никакъв начин членовете на комисията и агентите на руското правителство, осъществяващи в границите на австрийската територия закупуване и поръчки на неща, необходими за руската армия, и сключването с железопътните и паракходните компании на договори за военни превози (с изключение на войска) и принадлежности за параходи и вагони. В случай че виенският кабинет счете за необходимо да се намеси в Босна, моментът и начинът да се пристъпи към осъществяване на това ще зависи от неговото разбиране. Следва, все пак, да си пожелаем тази стъпка да бъде лишена от какъвто и да е признак на враждебна към нас опозиция даже в този случай, ако тя не придобие характер на солидарност с нашата окупация на България. Във всеки случай, необходимо ще бъде, виенският кабинет да се обвърже да не разпространява зоните на своето военно влияние над Румъния, Сърбия, Херцеговина и Черна гора. Главното е тези страни да формират плътна зона, предназначена да предпази от всякакъв контакт армиите на двете империи. Австрийското правителство трябва също така да се обвърже да не препятства с нищо нито нашите военни операции, нито действията на християнските провинции, които ще се присъединят към нас против турците. Има накрая един деликатен въпрос, който виенският кабинет трябва да ни помогне да разрешим. Това е въпросът за Дунав. Необходимостта да се създаде там база и тя да се защити от турските канонерки ще ни принуди да създадем временни трудности за навигацията по реката, която е гарантирана от договорите. Ние сме длъжни да се приготвим за протести. Виенският кабинет [...] ще е в състояние да смекчи този проблем до размерите на временен инцидент, неизбежен в случай на война, но незасягащ великите принципи, от чието опазване се интересува Европа. За тази цел ние сме готови, от своя страна, да поемем формален ангажимент да спазваме принципа на неутралитет на Дунав и да го възстановим веднага щом нуждите на войната позволят това да се случи. Сезонът, естествено спиращ корабоплаването по реката, ще облекчи виенския кабинет в задачата по отстраняване на дипломатическите трудности, които биха могли да възникнат около този въпрос. Остава, накрая, да се регулират последствията от войната. Те могат да са предмет на отделен документ. В този акт ще бъде необходимо ясно да се уточни размерът на взаимните ползи, които двата Двора уговарят за себе си, съобразявайки се с това, което бе договорено в Райхштат [...]"⁴¹.

Тези инструкции имали характер на официален, открит за австрийската страна, документ. Едновременно с тях Е. П. Новиков получил датирани от същата дата секретни разяснения⁴¹. На посланика било препоръчано при оформянето на конвенцията да обърне особено внимание на точността на формулировките, отчитайки, както е казано, всички рискове, свързани с конституционния характер на монархията на Хабсбургите. В частност, отбелязвало се: „Ние сме длъжни да се защитим от парламентарни сюрпризи; конституционните

⁴¹ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 207 – 210 об.

правителства са им подчинени и винаги могат да се скрият зад тях. Именно това съображение Вие сте длъжен специално да имате предвид. [...] Вие е възможно да сметете за необходимо да сключите публичен акт и секретен договор. Ние нямаме нищо против. Подписът на император Франц Йосиф би имал стойност на знак на честта. Секретният акт трябва да съдържа регламент за последствията от войната и точно да определи размера на придобивките, за които претендира Австрия“. Особено безпокойство у А. Х. Жомини предизвиквал проблемът с анексията на Херцеговина, която, съгласно австрийския запис на Райхщатското съглашение, трябвало да бъде зона на австрийска окупация, а в руския запис явно не била изрично записана. Трудно е да кажем дали това притеснение на временно управляващия руското Външно министерство чиновник е искрено, предизвикано от недобро познаване на ситуацията или се явява част от предварително обмислен от Петербург търг. В полза на първото предположение говори оплакването на Г. Андраши, изказано пред руския посланик за А. Х. Жомини: министърът „ми обеща подробна карта на Босна“ с обозначение на зоните, минаващи към Австро-Унгария, но до този момент „не я е направил“. Пред Е. П. Новиков била поставена задача да изясни този въпрос в хода на бъдещите консултации. Впрочем съпровождащата фраза – „Ние не искаме да шиканираме заради размерите на придобивките“, явно намеквала за нежеланието този пункт да се превръща в ябълка на раздора. Като ответен жест от австрийска страна се очаквало разбиране за загрижеността на Русия по отношение на нейните придобивки в Източните Балкани („нашата умереност ни дава право да изискваме определена взаимност“).

Същия ден, в който са датирани инструкциите на Е. П. Новиков (21 октомври / 3 ноември 1876 г.), император Александър II приел в Ливадия британския посланик лорд Лофтус и се постарал да разсее английските подозрения относно агресивните планове на Русия за Балканите. Запазил се е подробен преразказ от доклада на британския посланик до министъра на външните работи Е. Дерби с отчет за тази аудиенция, публикуван от С. С. Татищев⁴². В хода на разговора се обсъждала темата за свикване на международна конференция. Отчитайки голямата вероятност за нейния провал, императорът се изказал в полза на свобода на действията за Русия на Балканите. При това той подчертал, че Русия не се стреми към завоевания, той „дал свещена честна дума“, че няма намерение да завладява Константинопол, прибавяйки наистина, че ако обстоятелствата го принудят да заеме част от България, то това ще е само до време – за гарантиране на мира и безопасността на християните.

След няколко дни по молба на Александър II император Франц Йосиф приел посланика Е. П. Новиков във връзка с възложена му някаква секретна мисия. Оказало се, че това е актът на официално връчване на австрийския император на гореспомнатите явни инструкции. Подробен отчет за аудиенцията послани-

⁴² Татищев, С. С. Император Александр II..., с. 308 – 310.

кът изпратил на 3/15 ноември 1876 г. на канцлера А. М. Горчаков⁴³. По негово наблюдение реакцията на императора на предложенията от руска страна била в най-висока степен позитивна. „Аз можах да констатирам – пише той – колко трудно му беше да свикне с идеята за неизбежна и близка война на Русия с Турция, но все пак той се примири с нея“. Прочитайки документа, Франц Йосиф няколко пъти повторил: „Ние видимо ще се договорим“, добавяйки, че предстои да се направят само няколко уточнения, например относно фразата за „неразпространение“ на зоната на австрийско военно влияние над Херцеговина. Благодарение на този обрат на разговора, на Е. П. Новиков се удало да предизвика императора да обсъди темата за анексията на Херцеговина. По този повод Франц Йосиф се изказал по следния начин: „Тази провинция беше включена в Райхшат в сферата на нашето влияние. Впрочем ние не претендираме за това, щото изцяло да я владеем. Беше решено, че Черна гора трябва да има там своя част“. В отговор Е. П. Новиков забелязал, че според вижданията на руското правителство, в Райхшат ставало дума „преди всичко за частта на Херцеговина, съседна на Черна гора и Стара Сърбия“, с което темата била затворена. Все пак в своя доклад до Петербург Е. П. Новиков счел за свой дълг да даде необходимите разяснения. „За вероятна анексия на по-голямата част от Херцеговина, по-точно на влизащата в триъгълника, сключен между Далмация, Хърватия и Словения – напомнил той, – ми бе указано от граф Андраши още по време на срещата в Райхшат в сферата на хипотези, отнасящи се до бъдещето. [...] Впрочем, доколкото тясната ивица земя, отделяща днес Сърбия от Черна гора, е била в същата записка присъдена на двете княжества, с течението на [река] Лим в качеството на граница между тях, то това вече формира тази компактна зона, за чиято необходимост сочат моите инструкции и която е предназначена да предпази армиите на двете империи от непосредствен контакт“.

Към момента на аудиенцията у Франц Йосиф процесът на работа над текста на бъдещата конвенция бил в самия разгар. За това Е. П. Новиков съобщава на А. М. Горчаков в друго писмо, датирано от същия 3/15 ноември 1876 г.⁴⁴ Той написал, че частта за единодействие на константинополската конференция не предизвиква разногласия, в това число и по въпроса за доброжелателния неутралитет на Австро-Унгария при започване от страна на Русия на изолирана военна акция. В този случай при обсъждането на въпроса за методите на противодействие на страните – гарантите на Парижкия мирен договор, Г. Андраши отбелязал: „Ако вие влезете в Турция, а Англия и Франция се обърнат към нас и в името на конвенцията поискат прекратяване на използването на сила [...], ние ще заявим, че не разглеждаме вашите дислокации като повод за война“. Австрийският министър също се съгласил с необходимостта от създаване на неутрална зона, която надеждно да разделя двете армии от пряк контакт.

⁴³ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 292 – 298 об.

⁴⁴ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 306 – 311.

На 14/26 ноември 1876 г. Е. П. Новиков вече отправил в Петербург съставения от него проект за бъдеща конвенция⁴⁵. Паралелно той представил същия текст за разглеждане на Г. Андраши. Проектът набелязвал постигането на следните договорености. Първият параграф означавал да се реализират действия, „независими на вид, но по същество съгласувани, които биха отговаряли на общите предвиждания и отделната позиция на двете държави“. Във втория параграф се констатирало „съгласие по въпроса за необходимостта да се поиска на конференцията в Константинопол широка автономия, обезпечена със сериозни гаранции, за България“. В третия и в четвъртия параграф австрийската страна се задължавала да спазва, в случай на започване от Русия на военни действия, на „позиция на доброжелателен неутралитет и да парализира по този начин опитите за намеса или за колективно посредничество, които биха могли да бъдат предприети от другите държави както в хода на конференцията, така и по-късно“. Параграф пети бил посветен на проблема за корабоплаването по Дунав. Шести и седми – на конкретни въпроси на техническото взаимодействие в хода на предстоящата военна операция. Имало се предвид съдействие на австрийската страна при организацията на руски временни болници по маршрута на железопътните линии Краков – Леопол (Лвов) – Черновци (между Граничи и Сучава) с разклонения при Волочиск и Броди, допускане на руските ранени в местните болници „по сега действащата австрийска военна тарифа“, както и подпомагане преместването на руските железопътни композиции от Кралство Полша в Румъния, и обратно. А също и съдействие на дейността на агентите по закупуване на „неща, необходими за руската армия, и сключване с железопътните и параходните компании на договори за военни превози“ (с изключение на войски и доставки на параходи и вагони). В осми параграф за Австро-Унгария се договаряло правото за „свобода на избора и начина за завземане на Босна със своите войски“. В девети параграф страните приемали взаимни задължения да не си пречат една на друга в хода на провеждане на военните операции и да не разширяват сферите на своето влияние: Русия – в Босна (и многоточие), Австрия – в Румъния, Сърбия, Черна гора (и многоточие). Предполагало се създаване на неутрална зона. Десети параграф налагал на австрийската страна задължението да не пречи на военните действия на руските войски и на военните операции на християнските провинции, които биха пожелали да се обединят с Русия против Портата. Руската страна поемала аналогичен ангажимент по отношение на операциите на австрийските войски. Единадесети и дванадесети параграф сочели необходимостта от сключване на допълнителни конвенции, касаещи урегулирането на териториалните промени на Балканите. Страните поемали задължение да запазят постигнатите договорености в строга тайна.

Бележките на руското ръководство към проекта на Е. П. Новиков били изложени в депеша до посланика от 23 ноември / 5 декември 1876 г.⁴⁶ В докумен-

⁴⁵ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 330 – 337 об.

⁴⁶ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 281 – 286.

та се съобщавало, че проектът е одобрен от императора и че той няма възражения по повечето точки. Конкретните забележки на министъра на външните работи се отнасяли до параграфа, посветен на определянето на териториите за военна окупация и неутралната зона. А. М. Горчаков не изказал никакви възражения против разпространето върху Херцеговина на зоната на военно влияние на Австро-Унгария, но посочил като желателно създаването на неутрална зона на тази част от нейната територия, която отделяла Сърбия от Черна гора. Особено внимание той отделил на въпроса за положението на Сърбия и участието на нейното население в предстоящата война. На тази тема министърът посветил най-много редове, което указва нейната важност за Петербург. „Ако австрийското правителство се съгласи на съвместна акция – писал той, – би било естествено да запазим неутралитета както на Сърбия, така и на Черна гора. Но в случай на еднолично действие Русия не може да се откаже от съдействие на тези две страни; освен това, би било невъзможно да удържим техните народи от въоръжени акции, а в такъв случай следва да направляваме организацията на военните им действия. Извън това, Русия не възнамерява да реализира там друго влияние, освен това, което по необходимост отговаря на военните нужди. Русия е съгласна също, в случай на необходимост, на освобождение от нейното влияние на западната част на Сърбия, граничеща с Босна. Но пълен неутралитет на Сърбия и Черна гора е невъзможен за Русия, както също и въвеждането в Сърбия и в Черна гора на австрийски войски или разпространяването там на австрийско военно влияние“.

Предварителните бележки на Г. Андраши към проекта (до запознаването на император Франц Йосиф с него) засягат основно някои конкретни детайли. Те били изложени от Е. П. Новиков в доклад от 16/28 ноември 1876 г. до А. М. Горчаков⁴⁷. Основните проблеми възникнали във връзка с обсъждането на въпросите за военнотехническото сътрудничество. Г. Андраши обещал съдействието на виенския кабинет в организацията на санитарни служби и прием на руски ранени в австрийските болници по действащите войскове тарифи. Отстрани на този ред се е запазила бележка на Александър II: „Това вече е повече, отколкото се надявах“. Министър Андраши обаче категорично възразил против военния транзит, позовавайки се на нарушаването на неутралитета на Австро-Унгария. Сложни за обсъждане се оказали и въпросите за буферната зона, за границите на руската окупация и за участието във войната на турските християни. Г. Андраши възприел като техническа грешка включването в неутралната зона на територията на Херцеговина. Той напомнил, че анексията на голяма част от тази провинция в полза на Австро-Унгария била уговорена в Райхщат. До тази фраза се е запазила бележка на Александър II: „Не, ставаше дума само за част от Босна“.

Основавайки се на тази реплика на императора, може да се предположи, че в Райхщат все пак е можело да има място елементарно объркване в терми-

⁴⁷ АВГРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 128, л. 341 – 350.

нологията. Работата е там, че през втората половина на XIX в. Босна и Херцеговина съставляват единен Босненски вилает, фигуриращ в документите от това време най-често под общото име „Босна“⁴⁸. В частност, именно с това название Г. Андраши (и не само той) обичайно отбелязвал двете територии в кореспонденцията със своите дипломати⁴⁹. Е. П. Новиков и А. М. Горчаков, като професионалисти в балканските дела и съдейки по тяхната кореспонденция, били в течение на това обстоятелство. Изхождайки от бележката на Александър II, руският император като че ли може да не е знаел това (както също и А. Х. Жомини). Впрочем в по-нататъшните преговори тази тема повече не излиза на повърхността. От това може да се направи само един извод: необходимата информация е била предоставена на Александър II.

Що се отнася до останалите коментари на Г. Андраши към проекта, то едни от най-сериозните касаят определяне границите на неутралната зона. Министърът настоявал за включване в нея на Сърбия, Черна гора и разделящият ги участък от Херцеговина. С този пункт Александър II пък не бил съгласен. „Това е нещо, което ние не можем да допуснем“ – оставил той бележка. Все пак в заключителния текст на Будапещенската конвенция влязъл именно дадения вариант. По-големи колебания у Г. Андраши предизвикало желанието на Русия да използва военния потенциал на турските християни. Според него този опит би могъл да провокира ожесточени етно-религиозни конфликти, да доведе до анархия, способна да заплаши сигурността на пограничните австрийски провинции. Той се опасявал също, че участието на балканските народи във военните действия ще породят претенции за самостоятелност при определянето на бъдещите граници в региона (без зачитане на договореностите, постигнати между Русия и Австро-Унгария). Подобни страхове Е. П. Новиков обаче не споделял. Той смятал, че „това анархическо движение ще престане да бъде опасно, когато се управлява от Русия“. До тези думи се е запазила бележка на Александър II: „Аз се надявам на това“. Опасенията на граф Андраши относно възможните териториални претенции на славяните предизвикали у императора вместо разбиране, само язвителен коментар: „Това е висша степен на коварство, защото той би искал на Австрия, а не на нас тези две провинции да бъдат задължени за увеличението“. Г. Андраши не упорствал. В окончателния вариант на конвенцията било записано, че австрийското правителство „няма да се противопоставя на комбинирани действия на сръбските и черногорските сили извън границите на техните държави съвместно с руските войски“.

След консултации, проведени с император Франц Йосиф, Г. Андраши подготвил за обсъждане с руската страна отредактирания от него текст. Така предложеният вариант на конвенция⁵⁰ максимално пълно съвпада с подписа-

⁴⁸ Rupp, G. *Wavering Friendship...*, p. 145.

⁴⁹ Вяземская, Е. К. Из предыстории Будапештенской конвенции..., с. 17.

⁵⁰ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 434 – 443.

ния в Будапеща официален документ. Разночетенията се отнасят основно до член осми. Граф Андраши предложил формулировка, предполагаща военните операции на австрийските войски да не се разпространяват в Румъния, България, Сърбия и Черна гора. В окончателния вариант на текста е записано само: в Румъния, Сърбия и Черна гора. По отношение аналогичните задължения от руска страна, разминаванията са следните: според проекта на Е. П. Новиков се четяла само Босна и било оставено многоточие, а в проекта на Г. Андраши и в подписания в Будапеща документ са записани Босна, Херцеговина, Сърбия и Черна гора. Освен това, руският посланик предлагал толкова важната за руската страна клауза за автономия на България да се постави в член втори, а във варианта на Г. Андраши и в крайния вариант тя е в член първи.

Важна част от заключителния етап на преговорите, състояли се в Будапеща, където Е. П. Новиков пристигнал на 20 ноември / 2 декември 1876 г., била посветена на конкретните въпроси на военнотехническото взаимодействие. Именно тук (за разлика от политическия раздел на конвенцията) договарящите се страни никак не могли да постигнат консенсус. В тази връзка военният министър Дмитрий Алексеевич Милютин (1816 – 1912, министър от 1861 до 1881 г.) даже предоставил на руския посланик Е. П. Новиков специални пълномощия, за което канцлерът А. М. Горчаков му съобщил в телеграма от 16/28 ноември⁵¹. Преговорите вървели трудно. На руската страна така и не се удало да включи в текста разрешение за превозването на руски товари по железопътните линии на Австро-Унгария, в това число и от Царство Полша в Румъния⁵².

Окончателният вариант на текста бързо минал процедурата по необходимото съгласуване в Петербург, откъдето на 15/27 декември 1876 г. бил върнат обратно на Е. П. Новиков⁵³. В съпроводителното писмо се отбелязвало, че императорът „няма какво да възрази против съображенията“ (т. е. поправките) на граф Андраши и се доверява на австрийския министър „сам да състави на тези основания акта“. Съгласно изложената в писмото височайша воля, военната конвенция трябвало да бъде подписана незабавно, при това едновременно с подготовения в хода на преговорите допълнителен секретен акт, „имащ същата сила и значение“.

По информация на С. С. Татищев готовият текст на двете части на конвенцията бил изпратен от Александър II с лично писмо на германския император Вилхелм от 31 декември 1876 г. (от текста не е съвсем ясно по стар или по нов стил е датирането, защото авторът има навик по свое усмотрение да използва и двата)⁵⁴. Според същия източник, макар за официална дата на подписване на Будапещенската конвенция да се счита 3/15 януари 1877 г., все пак

⁵¹ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 388 об.

⁵² АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 127, л. 389.

⁵³ АВПРИ, ф. Канцелярия, 1876, д. 129, л. 317 – 317 об.

⁵⁴ Татищев, С. С. Император Александр II..., с. 334.

заради интриги на О. Бисмарк това фактически станало значително по-късно – в началото на април 1877 г.⁵⁵, т. е. в самото навечерие на Руско-турската война. Тази гледна точка, допълнена с предположенията за неедновременното подписване на двете части на Будапещенската конвенция⁵⁶, е получила статус на общопризната теза в отечествената историография. Документални потвърждения за това обаче в коментираният тук материали не ни се удаде да намерим. Впрочем за заявената в статията тема това обстоятелство не е толкова важно. Далеч по-важно е, че подписаният текст на Конвенцията⁵⁷ изключително много съвпада с проекта на Е. П. Новиков и получените от него височайше утвърдени инструкции и е безусловно свидетелство за успеха на родната дипломатия. От основните положения на руската програма максимум в окончателния вариант на текста посланикът не съумял да постигне само две: включването на пункта за военен транзит през територията на неутралната Австро-Унгария и поставянето на подписа на император Франц Йосиф върху документа.

В заключение има смисъл да констатираме, че документалната история на подготовката на Будапещенската конвенция не оставя много място за разсъждения върху „пасивността“ и „нерешителността“ на руския император в навечерието на войната от 1877 – 1878 г., за безкористната защита от страна на Русия на интересите на балканските славяни, за тежките и принудителни дипломатически отстъпки на Хабсбургите, за това, че през 1875 – 1876 г. руското самодържавие е движено не от собствено изработен курс, а под влиянието на обществените движения. По-скоро тази история достатъчно нагледно илюстрира факта, че висшето политическо ръководство на Русия е имало ясно разбиране за националните интереси на своята страна, както и наличие на категорична воля и последователност при реализацията им. При това реализация въвн от зависимост относно тяхното хармониране с надеждите и претенциите на турските християни.

Превод от руски език *Ваня Рачева*

⁵⁵ Пак там, с. 334 – 335.

⁵⁶ Например авторите на „Истории дипломатии“ (Т. 2. Москва, 1963, с. 112), а след тях и мнозинството съветски историци, датират основната част от Конвенцията на 3/15 януари 1877 г., а нейната допълнителна част – на 6/18 март 1877 г.

⁵⁷ Сборник договоров России с другими государствами..., с. 149 – 155.